

УДК 81'366.58=512.1=512.154
DOI 10.35254/bsu/2024.70.17

*Чонмурунова Г. С.
К. Карасаев атындагы БМУ,
ага окутуучу
E-mail: gchonmurunova@bhu.kg*

ТҮРК ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ТҮР КАТЕГОРИЯСЫ

Кыскача мазмуну

Макалада түрк жана кыргыз тилдериндеги түр категориясынын салыштырмалуу анализи каралган. Изилдөө лингвистикалык жана салыштырмалуу методдорду колдонуу менен жүргүзүлгөн. Түр категориясы татаал тилдик кубулуш катары каралып, ал иш-аракеттерди жана абалдарды билдирүү үчүн колдонулган убакыттык жана аспект маанилеринин тутумун түзөт. Негизги максат бул тилдердин өзгөчөлүгүн түзгөн жалпы жана айырмалоочу касиеттердин жыйындысын аныктоо болуп саналат. Бул тилдерде сүйлөгөндөрдүн иш-аракеттерди кандайча кабыл алаарын жана түзүлүшүн түшүнүү үчүн түр категорияларын билүүнүн маанилүүлүгү баса белгиленет. Түр категориясы грамматиканын бир бөлүгү болгондуктан, аны изилдөө тилдин түзүлүшүн тереңирээк түшүнүүгө жардам берет. Изилдөө ошондой эле каралып жаткан тил системаларындагы этиш түрлөрүнүн функционалдык жана семантикалык айырмачылыктарын жана морфологиялык каражаттар аркылуу аспектуалдуулукту билдирүүнүн өзгөчөлүктөрүн ачып берет.

Түйүндүү сөздөр: аспектуалдуулук, этиш семантикасы, морфологиялык каражаттар, темпоралдуулук, салыштырмалуу анализ, грамматикалык категориялар, функционалдык лингвистика, тил түзүлүшү, типологиялык өзгөчөлүктөр, генетикалык жактан байланышкан тилдер.

*Чонмурунова Г. С.
Бишкекский государственный университет
им. К. Карасаева,
старший преподаватель
E-mail: gchonmurunova@bhu.kg*

КАТЕГОРИЯ ВИДА В ТУРЕЦКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Статья посвящена сравнительному анализу категории вида в турецком и кыргызском языках. Исследование проведено с применением лингвистического и компаративного методов. Рассматривается видовая категория как сложное языковое явление, представляющее собой систему темпоральных и аспектуальных значений для обозначения действий и состояний. Основной целью выступает выявление общих и отличительных черт, формирующих специфику данных языков. Подчеркивается важность понимания видовых категорий для восприятия структурирования действий носителями этих языков. Изучение

данного грамматического аспекта способствует более глубокому пониманию языковой структуры и особенностей выражения временных отношений в родственных тюркских языках. Исследование также раскрывает функциональные и семантические различия этиша в рассматриваемых языковых системах и особенности выражения аспектуальности через морфологические средства.

Ключевые слова: аспектуальность, глагольная семантика, морфологические средства, темпоральность, сопоставительный анализ, грамматические категории, функциональная лингвистика, языковая структура, типологические особенности, генетически связанные языки

Chonmurunova G. S.

Bishkek State University named after

K. Karasaev

Senior lecturer

E-mail: gchonmurunova@bhu.kg

ASPECT CATEGORY IN TURKISH AND KYRGYZ LANGUAGES

Abstract

This study investigates aspect in Turkish and Kyrgyz using linguistic and comparative methods. It focuses on aspect as a multifaceted phenomenon encoding temporal and aspectual distinctions for actions and states. The primary objective is to identify shared and unique features defining the verbal systems of these languages. Analyzing aspectual categories enhances comprehension of how native speakers conceptualize action dynamics. The findings highlight functional and semantic contrasts in aspectual markers and verb morphology between the two languages. By revealing typological parallels and divergences, this study advances the understanding of aspectuality in related Turkic languages and offers insights into their structural patterns.

Keywords: aspectuality, verbal semantics, morphological means, temporality, comparative analysis, grammatical categories, functional linguistics, language structure, typological features, genetically related languages.

Кыргыз жана түрк тилдери типологиялык, генетикалык жалпы белгилери менен окшош тектеш тилдердин тобу. Түрк тили - түрк тилдеринин үй-бүлөсүнө кирген Түркиянын расмий тили. Түрк тилдеринин батыш-огуз кичи тобуна тиешелүү. Ал эми кыргыз тили түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак тобуна таандык кыргыз элинин улуттук жана Кыргызстандын мамлекеттик тили. Кыргыз жана түрк тилдердин категорияларын талдоо тил тутумунун түзүлүшүн жана иштешин тереңирээк

түшүнүүгө жардам берет. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук семантикалык маанисин уюштуруучу негизги каражаттардын бири этиштин түр категориясы эсептелет. Түрк жана кыргыз тилдериндеги этиш түрлөрү функционалдык жана семантикалык жактан айырмаланат. Бул тилдерде иш-аракет агымынын мүнөзүн билдирүүнүн варианттарынын көптүгү түрдүн тиешелүү грамматикалык категориясынын болушун болжолдойт.

Түр - бул кыймыл-аракеттин өнүгүшүн-

дө чектин бар же жок экендигин көрсөткөн, кемчиликсиз жана жеткилеңсиз түрдөгү этиштердин карама-каршылыгында туюндурулган жана процесстик белгинин өтүшүнүн мүнөзүндө (этиш иш-аракет ыкмалары) көрүнгөн этиштин семантикалык функцияларын туюндуруучу грамматикалык (морфологиялык) категория.

1908-жылы швед окумуштуусу Сигурд Агрелл процесстин же кыймылдын жүрүшүн сүрөттөө үчүн "Aktionsart" (аракет ыкмасы) терминин киргизген. Бул термин анын "аспект" (иш-аракет түрү) категориясына каршы туруу максатында киргизилген. Аракет ыкмасынын узактыгын, толуктугун, иш-аракеттердин аткарылышын жана анын башка мүнөздөмөлөрүн сүрөттөнү "Aktionsart" деп айтабыз. "Aktionsart" жана "аспект" ортосундагы айырманы көрсөткөн мисал сүйлөмдөр:

Аспект: "Ал кат жазган". (иш - аракет фактысын көрсөтөт, бирок аны жүзөгө ашыруу ыкмасын эмес.)

Aktionsart: "Ал катты тез жазган." (иш - аракет ыкмасын көрсөтөт-тез).

Аспект: "Ал китеп окуп жаткан" (иш - аракет фактысын көрсөтөт, бирок узактыгын же толуктугун эмес).

Бул сүйлөмдөрдө " жазган" – аспект. Ал эми "тез" – бул "aktionsart".

Aktionsart: "Ал китепти жай окуп жатты". (аракет ыкмасы-жай) . "Ал китепти окуп бүттү" (аяктоо-иш-аракет кылуунун бир жолу). "Ал түнү бою китеп окуду" (узактыгы-иш-аракеттердин башка түрү).

Аспект: "Балдар короодо ойношту"(учурдагы аракетти көрсөтөт).

Aktionsart: "Балдар короодо эртеден кечке ойношту" (узактыгы) же "Балдар короодо ынтымактуу ойношту" (аракет ыкмасы - ынтымактуу) же "Балдар короодо күлүп ойношту" (аракет ыкмасы - күлүп).

СССР ИАнын академиги, лингвист Борис Александрович Серебренников "Түрк тилдеринде индоевропа тилдеринде берилген грамматикалык түр категориясы

жок. Талаш-тартыштын маңызы көбүнчө түрк тилдеринде иш-аракеттердин семантикасын билдирүү ыкмалары бар, аларды түрлөрдүн категорияларына окшош деп чечмелөөгө болот. Мисалы, аспективдүү этиш формаларын колдонуу, ошондой эле ар кандай морфологиялык жана синтаксистик каражаттарды колдонуу иш-аракеттердин толуктугу же толук эместиги идеясын чагылдырышы мүмкүн. Бирок бул каражаттар индоевропалык тилдерге мүнөздүү түрлөрдүн оппозициясынын формалдуу системасына туура келбейт" деген пикирин билдирген [1, 28].

Ларс Йоханссон "түрк тилинде этиш системасынын негизги аспектиси (түрү) иш-аракет убакыттын өтүшү менен кандайча кабыл алынарын аныктайт жана ошол эле аспект жана акционсарт менен чаташтырбоо керек" деген жыйынтыкка келген. Йоханссон ошондой эле "түрк тилинде этиштин түрлөрү грамматикалык түзүлүштө негизги ролду ойнойт, анткени алар убакыттын нюанстарын жана иш-аракеттердин толуктугун жеткирүүгө жардам берет" деп белгилейт. [2,10].

Түр категориясы бардык этиштерди камтыйт. Түрк жана кыргыз тилдериндеги аспектуалдуулук категориясын изилдөө үчүн алардын кыймыл-аракет мезгилин гана эмес, анын толуктугун, толук эместигин, кайталануучулугун чагылдырган этиш системаларын карап чыгуу зарыл. Түрк жана кыргыз тилдериндеги түр категориясынын колдонулушун түшүнүү үчүн лингвистикалык методиканы колдонуу зарыл. Кыргыз тилинде этиштин түр категориясында негизги этишке көмөкчү этиштер айкалышып, жөндөмө мүчөлөрдүн жана тактоочтордун катышуусунда уюшулат. Кыргыз тилинде негизги этиштерде лексикалык маани толук сакталат, жардамчы этиште грамматикалык кошумча маанилер пайда болот. Көмөкчү этиштер негизги этиштердин маанисине толуктоо, тактоо менен грамматикалык маанилерди

түшүндүрүүгө жардам берет. Мисал: ырдай бериңиз, шашып кетти, бийлеп жатат.

Түрк тилиндеги этиште иш-аракеттердин убактысын жана толуктугун билдирүүчү категориялар “кемчиликсиз” жана “жеткилеңсиз” деп аталат. Кемчиликсиз этиш башталган, аяктаган, бүтө турган иш-аракет жөнүндө сөз болуп жатканын түшүндүрөт. Жеткилеңсиз этиштерд өз убагында чектебей туруп, узак мөөнөттүү же кайталануучу иш-аракетти белгилейт. Филология илимдеринин доктору, профессор Александр Владимирович Бондарконун пикири боюнча жеткилеңсиз түр менен туюнтулган процесстик кырдаалдардын айырмалоочу белгилери болуп төмөнкүлөр саналат: орточулук, кабылдоочулук, узактык, динамикалуулук [3, 367-381].

Түрк тилинде, башка түрк тилдериндей эле, иш-аракеттердин толук жана толук эмес семантикасын билдирүүнүн жолдору бар. Мисалы: "уармак" (жасоо) этишин кемчиликсиз же жеткилеңсиз көрүнүштү билдирбейт. Аракеттин толуктугу убакыт, иш-аракеттердин натыйжасын (толуктугун) баса белгилөөдө кошумча сөздөр, аспектик суффикстер колдонулат. “Үаруор” (кылат) – бүтпөгөн иш-аракет, процесс. Ал эми “Үарти” (жасалган) – аяктаган аракетти билдирип этиштин кемчиликсиз түрүнө айланат. Кемчиликсиз жана жеткилеңсиз түргө катуу карама-каршылыктын ордуна, түрк тилдеринде иш-аракет аспекти-син билдирүүнүн ийкемдүү системасы байкалат. Этиштин кемчиликсиз жана жеткилеңсиз формасынын суроолору: эмне кылуу керек? эмне кылды? алар эмне кылышты? эмне кыласың?

1. Этиштин жеткилеңсиз түрү (Geniş Zaman)

- Дайыма болуп турган, азыркы учурда же али бүтө элек иш-аракеттер үчүн колдонулат. Мисалы: "gelmek" (келүү),

"görmek" (көрүү)

Сүйлөмдөрдө мисалы:

- "Ben her gün kahvaltı yaparım." (Мен күн сайын эртең мененки тамакты жейм)

- "O üniversiteye geldi." (Ал университетке барат)

2. Этиштин кемчиликсиз түрү (Belirtili Geçmiş Zaman)

- Буга чейин аяктаган же өткөн иш-аракеттер үчүн колдонулат. Мисалы: "yedi" (жеди), "geldi" (келди), "gördü" (көрдү).

Сүйлөмдөрдө мисал:

- "Ben sabah kahvaltı yaptım." (Мен эртең мененки тамакты ичтим.)

- "O üniversiteye geldi." (Ал университетке келди.)

Түрк тилинде этиштерде мамиле, ыңгай, чак, жак категориясы деп бөлүнөт. Түрк тилинде өткөн чактын бир нече формасы бар. Белгилүү өткөн чак (Belirtili Geçmiş Zaman): -di, -dı, -du, -dü суффикстеринин жардамында түзүлөт. Мисалы: "Gitti" (ал кетти). Сүйлөө учурунда толугу менен аяктаган иш-аракетти билдирет жана сүйлөөчүгө ишенимдүү белгилүү болгон өткөн фактыларды жеткирүү үчүн колдонулат. Өткөн чактын ырастоочу формасынын мисалдары: "Ben verdim" (Мен бердим), "Ben geldim" (Мен келдим).

Өткөн чактын жалпы туюнтмасы (Geniş Zaman) мурда болуп өткөн, бирок белгилүү бир убакытты көрсөтпөгөн иш-аракеттерди сүрөттөө үчүн колдонулат. Мисалы: "Giderdi" (Ал кетип калды)

Азыркы учур (Şimdiki Zaman): iyor, -ıyor, -uyor, -üyor суффикстеринин жардамы менен түзүлөт. Мисалы: "Gidiyor" (Ал кетет).

Ошондой эле түрк тилинде этиштер терс формада да айтылат. Өткөн чактын терс формасы этиштин терс уңгусунан пайда болот. Четке кагууда басым сүйлөмдүн мурунку мууна түшөт. "Ben yazmadım" (Мен жазган жокмун). Ал эми суроо берүүдө mi, mi, mi, mü деген сөз бө-

лүкчөлөрү кошулат. Мисалы: "Ben yazdım mı?" "Ben geldim mi?" Этиштин терс формасы "değil" сөзүн кошуу менен да жасалат. Мисалы: satacak değil – сатпайт. Өткөн иш-аракет бир жолку болсо, этиш кемчиликсиз өткөн чакта да которулушу мүмкүн. Мисалы: "Nurislam sinemaуа gitti" (Нурислам киного кетти). Ал эми этиштин терс формасы кыргыз тилинде -ба мүчөсү, жок, эмес, элек деген сөздөрдү кошуу менен жасалат. Мисалы: келген жок, иштебе, жебе ж.б.

Түрк тилиндеги өткөн чак - уккан өткөн чак (Duyulan geçmiş zaman) деп дагы бөлүнөт. Өткөн субъективдүү чак ("угулду" же "аныкталбады" деп да аталат. Сөздүн аягына -mış (-miş, -muş, -müştü) мүчөлөрүн кошуу менен түзүлөт. Бул Уккан өткөн чак төмөнкү учурларда колдонулат:

- окуяга күбө болгон эместигин жана ага 100% ишенбегендигин билдиргенде. Мисалы: "Москвага инопланетяндар келиптир имиш". (Uzaylılar Moskova'ya gelmişler.)

- баяндамачы окуя өткөндөн кийин жыйынтык чыгарууда колдонулат. Мисалы: "Көрсө, мен аны бузуп алыптырмын." (Her şeyi mahvettiğim ortaya çıktı.)

- азыр баарына көрүнүп турган нерсе болуп жататканда. "Караңыз! Жамгыр жаай баштады!" (Bak! Yağmur başladı!)

- маектеш, негизинен, айтылгандарга чоң маани бербеген учурда. "Мен эсимди жогуп коюптурмун." (Hafızamı kaybettim)

- баяндамачы бир окуя экинчисинен мурун болгонун баса белгилеши керек болгон учурларда колдонулат. Мисалы: "Ал мектепке келди, бирок сабак бүтүп калыптыр." (Okula geldi ama ders çoktan bitmişti).

Түрк тилинин контекстиндеги жалпы чак (geniş zaman) дагы колдонулат. Жалпы чак учурдагы же өткөн чактагы этиштин кайсы убакта болбосун актуалдуу бо-

лушу мүмкүн болгон абалды же иш-аракеттерди талкуулоо үчүн колдонулушун билдирет. Башкача айтканда, ал азыркы жана өткөн элементтерди аралаштыра алат. Сүйлөмдөрдүн мисалдары: Мен эртең мененки тамакты жейм ("Her gün kahvaltı yarıyorum."), Ал күн сайын кечинде китеп окуйт ("O, her akşam kitap okur."). Гюнай Караагач өзүнүн "Түрк тилинин синтаксиси" аттуу эмгегинде жалпы чак жөнүндө маалымат берген. Ал "жалпы чак - өткөн, учур жана келечек чактарды камтыган белгисиз чак. Кептик акт учур чакта жүзөгө ашат, бирок өткөн жана келечек жөнүндө сөз болот" деп аныктама берген. [4, 25.] Кыргыз жана түрк тилдеринде жалпы чакты түшүндүрүүдө аффикстер жана этиш формалары колдонулат. Убакыт менен чектелбеген чактын бул түрүн кыргыз тилинде этиш сөздөргө жалганган чакчылдын жак мүчөлөрү уюштурат. Жалпы чактын суроолуу формасы -бы аркылуу жасалат. Мисалы: Сен тамак даярдадыңбы? Аффикстер кыргыз жана түрк тилдериндеги сөздөргө жаңы лексикалык бирдиктерди түзүү менен грамматикалык тутумундагы негизги курал катары кызмат кылат. Түрк тилинде сөз түзүүдө аффикстер сөздүн башында же ортосунда жайгаштырылбайт, адатта, аягына кошулат жана зат атоочту өзгөртпөйт.

Жыйынтыктап айтканда, түрк жана кыргыз тилдеринде түрлөрдүн категориясын изилдөө бул тилдерде сүйлөгөндөрдүн иш-аракеттерди кандайча кабыл алаарын жана түзүлүшүн жакшыраак түшүнүүгө жардам берет. Түрдүн категориясын билүү өз оюн так жана туура билдирүүгө мүмкүндүк берет. Бул сүйлөө жана жазуу контекстинде өзгөчө маанилүү, анткени түрдү туура эмес колдонуу түшүнбөстүктөргө алып келиши мүмкүн. Түр категориясы грамматиканын

бир бөлүгү болгондуктан аны изилдөө тилдин түзүлүшүн теренирээк түшүнүүгө жардам берет.

Адабияттар

1. Серебренников, Б.А. Проблема глагольного вида в тюркских языках / Б.А. Серебренников // Вопросы грамматики тюркских языков : материалы координационного совещания по грамматике тюркских языков, сентябрь 1956 г. – Алма-Ата, 1958. – С. 290-301.

2. Johanson, L. Aspekt im Türkischen: Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspektsystems = Аспект в турецком языке: предварительные исследования для описания турецко-турецкого аспектологического строя / L. Johanson. – Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1971. – 334 s.

3. Бондарко, А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики: На материале русского языка / А.В. Бондарко; Российская академия наук, Институт лингвистических исследований. – Москва: Языки славянской культуры, 2002. – 736 с. – (Studia philologica). ISBN: 5-94457-021-0 EDN: RBAZID

4. Karaağaç, G. Türkçenin söz dizimi = Синтаксис турецкого языка / G. Karaağaç. – 2. Baskı. – İstanbul: Kesit Yayınları, 2009. – 288 s.